

7. Чоротегин Т.К. Краткий курс по изучению арабской графики современных кыргызов КНР: (Учебное пособие для студентов-историков) / Отв. ред. проф. Т.Н.Омурбеков. - Бишкек: Кыргыз. нац. университет, 2002. - 22 с. - ISBN 9967-403-49-7.
8. Чоротегин Т.К. “Фолк-хисторинин” кулагы чыкты, абайлаңыз! - http://www.azattyk.org/a/science_orientalism_kyrgyz_folk-history_blog_ky/29091364.html

УДК: 314.148; 947.1 (575.2)(043.3

Халматов К.А., т.и.к., ЖАМУнун доценти, Кыргызстан

Халматов К.А., к.и.н., доцент ЖАГУ, Кыргызстан

**Түрк жана башка элдердин этно-маданий байланыштары
Этно-культурные связи тюрских и других народов
Ethno-culture connection of turkis and other people**

Макалада түрдүү элдердин этно-маданий байланыштары чагылдырылган. Анда кыргыз, өзбек, казак жана башка элдердеги окшош салттарга анализ берилген.

Ачкы сөздөр: салт, баалуулук, этнос, той, жалпылык.

В статье отражены этно-культурные связи разных народов.

Проанализированы сходства в традициях кыргызов, узбеков, казахов и других народов.

Ключевые слова: обычай, ценность, этнос, свадьба, общность.

The article reflects ethno-cultural ties of different peoples.

Similarities in the traditions of the Kyrgyz, Uzbeks, Kazakhs and other peoples are analyzed.

Keywords: customs, values, ethnicity, wedding, communion

Ар бир элде өзүнүн өзгөчө менталитетин аныктай турган када-салттар калыптанган. Кылымдардан бери кыргыз элинде калыптанып келген када-салттар өз учурунда ислам дини тарабынан колдонууга тыюу салынса, кийин коммунисттик доордун идеологиясы тарабынан кысымга алынган. Мурунку союздук республикалар суверендүүлүктү алгандан тартып гана ал жерде жашаган элдердин анын ичинде кыргыздардын салт-санаасы эркин өнүгө баштады. Бирок акыркы жылдарда Фергана өрөөнүндө жашаган элдердин каада-салты, кийим-кече, тамак-ашы ж.б. изилдөө солгундап, унутта калгандыгы чындык. Изилдеп чыгуу көп кыйынчылыктарды жараткан бул маселе аркылуу биз жалпы дүйнөлүк элдердин: жалпы түрк жана түрк эмес, мусулман жана мусулман эмес элдердин бири-бири менен болгон

окшоштуктары менен айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрү менен жалпылыктарын билип алууга мүмкүнчүлүк алабыз. Андан тышкары аларды изилдөө аркылуу дүйнөлүк тектүү, тууган элдердин башын бириктирүү, элдердин дүйнөлүк биримдигин түзүү, бири-бири жөнүндө маалыматка ээ болуу, бири-бири менен байланышты ишке ашыруу сыяктуу зор эл аралык иш чараларды өткөрүүгө жетишүүгө шарт түзүлөт

Жалпы эле мусулман элдеринде, анын ичинде кыргыз элинде салттык көрүнүштөр бала төрөлгөнгө чейин эле башталаары белгилүү. Өзүнүн көп кылымдык турмуштук тажрыйбасында кыргыздар жакын туугандардан, же бир эле уруудан, уруктан куралган үй-бүлөөлөрдөн алсыз, оорукчан, ал тургай тубаса майып, акыл-эси зайып балдардын төрөлөрүн байкашкан. Ушуга байланыштуу өз баласын үйлөгөндө башка айылдан, башка уруудан кыз алып берүүгө аракет кылган [1,10]. Ар бир кыргыз уулунун жети атасын билүүсү, санжыра сүрүштүрүүнүн негизги милдеттеринин бири дал ошол - жакын туугандардын каны аралашып кетүүдөн сактоо болгон. Тарыхта Жакыптын Манаска өзү кыз тандап, Каныкейди алып бергендиги белгилүү. Элибизде али турмушка чыга элек кыздын аз же көп төрөшүн, анын төрөгөн балдарынын кандай чыгаарын алдын ала билген адамдар болгон экен. Муну бабаларыбыздын улуу өнөрү катары бааласак болот.

Кыргыздарда жаш жубайларга берилген батада: «Учуө узарып, тукумуө көбөйсүн», «Алдыөды бала, артыөды мал бассын», «Бала-чакалуу болгула» деп айтышат. Демек балалуу болуу ээ башкы тилек.

Бирок өзбекстандык кыргыз, өзбек, уйгур ж.б. элдик оозеки чыгармачылыкты, санжыраны, жети атаны жакшы билбегендиктенби... жогорудагы принциптер сакталбайт. Этнографиялык талаа изилдөө иштери көрсөткөндөй анжияндык кыргыздардын арасында жети атаны айта албагандардын болгондугу тае калтырды. Жакшы билгендери үч-төрт атасына чейин гана билет. Андан тышкары туугандар ортосундагы никелер көп кездешет. Мисалы Н. Исанов айылынын Ахунбабаев кыштагында жашаган Матиев Момун 2009 жылы өзүнүн баласына аялынын бир тууганынын (кайнысынын) кызын алып берген. Башкача айтканда бир туугандардын балдары баш кошушкан. Бул көрүнүш коөшу өзбек, уйгур, тажик элдерине да мүнөздүү. Никенин мындай формасы көбүнчө өзбек элинде илгертен болуп, мында калыө берилген эмес, кийинчерээк мындай никелер көнүмүш адатка айланган [5,8,15]. Мындай никелер илгери да, азыр да колунда жок, калыө бере албай тургандарга мүнөздүү болгондугун бир топ окумуштуулар [8,23] белгилешет. Көп учурларда батрактар, жалданма койчулар, жандыгы жоктор калыөдын оордугунан үйлөнбөй өтүп кеткендиги белгилүү [1]. Башка мисал ушул эле айылдын тургуну Козуева Жылдыз менен эжеси Козуева Этибардын балдарынын баш кошконуна беш жыл болду. Кыз менен күйөө бала кайын ата, кайын эне ж.б. ды мурдагыдай эле (тага, эже) атай берет. Ата-энелердин сөздөрүнө караганда, азыркы оор турмушта ушундай нике ыюгайлуу, анткени туугандар бири-бирине калыө, той чыгымдары маселелерин чечүүдө кыйынчылык туудуртпайт экен. Андан тышкары «нике-алыстап калган тууганчылыкты жакындатат» деп билишет [25].

Бала түйүлдүктө пайда болгондон тартып, аялга көбүрөөк көөүл буруп, кам көрүү милдети эркекке жүктөлөт. Аялга оор жүк көтөрүүгө, ага жагымсыз кабарды айтууга жана бирөөлөр менен урушууга тыюу салынат. Ошондой эле кош бойлуу аялга балык этин жегенге, өлүм, бата, көрүстөн, адыр, тоолорго барууга, оор

жумуштарды аткарууга болбойт. Боюнда бар аял - ыйык. Анын ыйыктыгы - моюну ооруган кишинин анын артынан үч жолу жүгүнтүп койсо, оорубай калат деген ишенимден да байкалат. Кош бойлуу аялдын күйөөсү салакасы келечекте төрөлчү балага тийбесин үчүн ар кандай арам иштерден алыс болууга тийиш. Фергана элдеринин мындай ырымдарды колдонушу ислам дининин эрежелери менен ишке ашат.

Кыргыздардан айырмаланып, хакастардагы аялдын кош бойлуу мезгилиндеги магиялык ыпыластыгына болгон ишенимин белгилей кетүү керек, бул алардагы бардык этникалык топторго тиешелүү. Аларда аял үчүн да, анын жакындары үчүн да көптөгөн тыюулар болгон. Мисалы суу кирген чакта жүктүү аял бар үйгө кирүүгө болбогон. Бул көчкөн мезгилде кечүүдөн аман-эсен өтүүнү камсыз кылат деп эсептелген [2]. Кош бойлуу аял муктаж же «талгак» болгон нерселерди таап берүү күйөөгө милдеттенет. Талгакты өз учурунда кандырбоо бойдогу балага таасирин тийгизет [3]. Талгак аял күсөп калса, чочконун эти да адал деген ишеним эл арасында [25] жана адабияттарда [4] айтылып жүрөт. Бул онтогенездин бойдо жетилүү учурунун өтө жоопкердүүлүгүнүн эл толук аёдап түшүнгөндүгүнүн далили. Мындан тышкары кош кат келин тескери толгоодон (баланын баш жагы менен эмес бут жагы менен төрөлүшү) коркуп арканды, шыпыргыны, ала жипти аттабаган, ийик ийирбеген. Хакастарда баласы таз болуп калбасын үчүн шыпыргыны отко жакпаган, очоктогу күлдү түбүнө чейин кырып албаган. Боюнда бар келинге чачын кыркууга катуу тыюу салынган, бул бойдогу баланын өмүрүн, акылын кескенге барабар жорук саналган. Жүктүү келин өлүм болгон жерге барбаган, барса да жаназа окулганга чейин отурбай кетип калган. Маркумдун жакындарынын кайгысы, ый-өкүрүгү ага жагымсыз таасир этери белгилүү болсо да, негизги себеби башкада деп болжойт белгилүү этнограф Мурзакметов: бул бойдогу баланы караөгы көрдөгү маркумга салыштыруудан, окшоштуруудан улам жаназа ага окулуп, буюрулуп калат деген чочулоодон улам чыгышы мүмкүн. Абхаздарда кимдир бирөөнүн жаназасына баруудан мурда кош бойлууга өзүнүн өзгөчө жыты жана касиети менен белгилүү болгон сарымсакты сыйпап коюшкан. Мындай көрүнүштөр коөшу казак элине [22], сибир элдерине [6] жана өзбектер менен каракалпактарга [21,24] ж.б. бир катар мусулман эмес элдерге да мүнөздүү. Ал эми аймактык чектештиги, тарыхый байланышы жок, тили да, дини да башка карел элдеринде болсо, бойдогу баланын өмүрүн кыскартпоо үчүн энесине чачын кыркканга, зыяндуу күч жабышып албасын үчүн маркумдун жүзүн караганга жана мүрзөгө барганга тыюу салынышы [18] бир эле жанаша жашаган түрк, мусулман элдеринде гана эмес, дүйнөнүн бардык эле элдеринде баланын өмүрү, келечеги үчүн кам көрүү энесине жүктөлгөндүгү көрүнүп турат. Андан тышкары мындай этностук-маданий окшоштуктардын болушу алардын түпкү туугандыгынан жана жалпылыгынан айигине берип тургандай.

Каркалпак, өзбек, тажик, уйгурлар сыяктуу эле өзбекстандык кыргыздар да, боюнда 12 ай көтөрүп калат деген коркунучтан улам төө, жылкы этин жегенге тыюу салынат. Хорезмдин тегерегинде жашаган элдерди изилдеген окумуштуу Г.П. Снесарев өзбектерде төрөтү кечиккен аялдарды төөнүн алдынан өткөнүн белгилейт [21]. Казак изилдөөчүсү Н. Шаханованын эмгегинде төөнүн этинен жеп, төрөтү кечиккен аял дагы бир жолу төөнүн этин кайнатып же кууруп жеши керек экендиги көрсөтүлгөн [22]. Түркмөндөрдө карышкырга карата сый мамиледен улам карышкыр жарган койдун эти арам деп саналган эмес. Адат боюнча карышкыр тиштеген жерин

гана кесип салып жей бергенге болгон. Ишеним боюнча болочок баласынын мүнөзү бөрүнүкүндөй болуп калат деп, кош бойлуу аялдарга гана андай этти жегенге тыюу салынган. Кандай гана ырымдар болбосун, алар Өзбекстанда жашаган өзбек, кыргыз, уйгур, каракалпак, тажик ж.б. элдер тарабынан бирдей колдонулуп, анын баары келечектеги баланын аман-эсен төрөлүшүнө багытталат. Кыргыз элинде кылымдардан бери жааы төрөлгөн баланы май менен оозантышкан [1]. Бул мал чарбачылыгы менен кесиптенген эл үчүн ээ негизги азык болуп саналгандыгынын далили. Ошондуктан кыргыздарда «Оозуөа май», «Кулагыма майдай жакты», «Сары майдай сактаган», «Өмүрүө майлуу, сүттүү болсун», «Жегени дайым май болсун» ж.б. сөздөр сакталып калган [13]. Өзбекстандык кыргыздар да май, каймак, ширин суу (кум шекер кошулган суу же чай), сүт менен жааы төрөлгөн баланы оозантышып, бетине ун сүртүшөт [25]. Бул болсо, бала кийин оокаттуу, таттуу турмушта жашасын, жок дегенде үйүндө жегенге наны болсун деген түшүнүк менен ишке ашырылат.

Байыркы кыргыздарда жаш балдардын өлүмү көп болгон. Баласы каза болгон үйдө жааы бала төрөлсө, аны үч, жети, кырк кээде бир жылга чейин башка үй-бүлөөгө берип, башка аялдын сүтү менен чоөойткон. Аны кайра өзүнө алаарда чоөойткон аялга тогуз предметтен турган төлөм берилген. Төлөмдүн (же сатып алуунун) өлчөмү баланын жынысынан көз каранды болгон [1]. Ымыркайды бирөөгө берип, кайра сатып алуу ырымы тили, дини бир ногойлордо да “качыруу” деген ат менен белгилүү. Аларда баланы төрөлгөндөн беш-алты күн, кээде бир жыл өткөн соө “качырышкан”. Тугандарынын же коөшуларынын бири баланы алып кетип, жааы үй-бүлөдө анын атын өзгөртүп коюп, сол кулагына сөйкө тагышкан. Ата-энеси жоголгон баланы издеген түр көрсөтүп, белгилүү мезгилден кийин таап, акчага сатып алышкан же баланын энеси жети күн элден кайыр сурагандан кийин гана барып, сурап алган кайырына баласын сатып алган. Сатып алган балага жааы кийим кийдиртпей, көп балалуу үй-бүлөнүн балдарынын кийимдерин кийдиришкен. Мындай ырымдар азыркы күндөргө чейин дүйнөнүн бир катар элдеринде аткарылып жаткандыгы баарыбызга белгилүү. Сөз болуп жаткан ырымдын осмон түрктөрүндө, якуттарда, башкырларда, чуваштарда ж.б. көптөгөн элдерде жолугушу анын өтө көөнө мезгилдерде пайда болгондугун айгинелейт. Балага молдону же айылдагы аксакалдардын бирин чакыртып келип, кулагына азан айттырышкан. Андан кийин ага ат коюшкан. Өзбек, кыргыз, уйгур, тажик, каракалпак ж.б. элдерде да мындай учурлар азырга чейин сейрек учурап турат. Баласы токтобогон аял бөбөгүн жакын туугандарына берип же кырк күнгө чейин көп балалуу аялды үйүнө алып келип, баласын каратат [25].

Баланын жарык дүйнөгө келгенден кийинки алгачкы алган белгиси - анын ысымы. Ислам динин кабыл алганга чейин баланын ысымы бир канча мезгилге чейин коюлбай келген. Ислам динин кабыл алгандан кийин балага ысым коюу айыл молдолоруна же азан чакырган кишиге өткөн. Бүгүнкү күндө балсо, алгач ат коюп, төрөт үйүнөн келгенден кийин гана азан айтуу салтка айланган. Айыл аксакалдарынын айткандарына караганда, алар кичинекей мезгилде жааы төрөлгөн балага ысымды айылдын молдосу койчу экен. «Молдо өзү менен китеп алып келип, китепти ачканда, биринчи кайсыл атка көзү түшсө, ошол атты балага ыйгарчу» дээшет [АТМ. 2009: №5]. Бул маалымат XX кылымдын 60 жылдарында Фергна, Зеравшан өрөөндөрүн изилдешкен Б.Х. Кармышева, Г.П. Васильева [23], Л.П. Патаповтордун [16] маалыматтарына дал келет.

Адам аттары тарых, эл менен тыгыз байланышта болуп, эл кызматын өтөп келе жаткан ээ эле ыйык байлык. Тарыхта болуп өткөн баардык окуялар - төөкөрүш, революция, согуш, козголоо, тынчтык достук, сүйүү ж.б адам аттары менен белгилүү. Аттардын ар бири өзүнчө көп нерседен кабар берип турган эстелик, чоо казына, ата-бабаларыбыздан бизге жеткен жана келечек муундарга кала турган маданий кенч [11]. Адамдын турмушунда анын ысымы зор мааниге ээ. Жасалган бардык жакшы жаман иштерде адамдын аты аталат. Ошондуктан кыргыздарда «Жаманатты (жаман атту) болгондон кудай сактасын», «Жаманатты кылба», «Атыө өчүп калат», «Атыө чыкпаса жер өрттө» сыяктуу накыл сөздөр жана макалдар сакталып калган. Балага туура эмес аттарды коюуу же атайын диний ырымдарсыз коюлган улуу аттар көп жаман окуяларга, кырсыктарга алып келери - элибизде көп эле айтылып келет [9]. Кыргыздарда баласы токтобогон же узак мезгилдер бою перзент көрбөй жүрүп балалуу болгондо, наристенин өмүрүнө зыян келтирчү кара күчтөр, жин-шайтандар, ажал жийиркенип жолобосун, көздүү адамдардын көзү тийбесин деген ниет менен Сасык, Бокбасар, Тезекбай, Бокмурун ж.б.у.с аттарды коюп келгендиги белгилүү. Мисалы; айтылуу Көкөтөй хан карыганда көргөн баласына Бокмурун деп ат койгондугу, Манастын бала кезиндеги Чоо жинди деген ат менен жүргөндүгү айрым варианттарда айтылат. Бул көрүнүш тажиктерде (партов-таштанды, пахол-саман, ятим-жетим) өзбектерде (яман – жаман, итсарик - ит сары) жана монгол, тува, саха (якут) элдеринде да бар экендиги жана мындай жагымсыз аттарды алып жүргөн жигиттер эр жетип чоөйгондо экинчи жолу азан чакыртып, эл тарабынан өзүнө жаккан же жасаган эрдигине жараша татыктуу жакшы ысым алгандыктары жөнүндө маалыматтар бар [7,17,20].

Жыйынтыктап келгенде Борбордук Азия, анын ичинде Фергана элдеринде көптөгөн этностук-маданий окшоштуктар менен жалпылыктар кездешет. Мындай окшоштуктар менен жалпылыктардын болушу бир жагынан элдердин түпкүлүктүүлүгүнөн, байыркы мезгилдердеги түпкү жалпылыгынан, бир атадан тарагандыгынан айгине берсе, экинчи жагынан элдердин ортосундагы достукту жана бир туугандыкты чыөдоого жол ачмакчы. Ошондуктан мындай маанидеги илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп туруу талапка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Адабияттар

1. *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971. – 214-229.
2. *Алексеев А.* Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск.: Наука, 1980. – 54.
3. *Акматалиев А.* Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1978. - 53.
4. *Апышев Б., Бабаев Д., Жоробеков Т.* Педагогика. – Бишкек., 2002. – 81.
5. *Бикжанова А.М.* Семья в колхозах Узбекистана. – Ташкент, 1959. – 23.
6. *Бутанаев В.Я., Монгуш Ч.В.* Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. – Абакан.: Изд. Хак.ГУ, 2005. - 138.
7. *Гафуров А.Г.* Имя и история : Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. – М.: Наука, 1987. – 10.

8. *Гребенкин А.Д.* Узбеки. Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. Вып. 2. – М., 1872. – 62.
9. *Гербаневский М.В.* В мире имен и названий. – М.: Знание, 1983. – 120.
10. *Дыренкова Н.П.* Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. Сборник этнографических материалов. №2. – Л., 1927.
11. *Жапаров Ш.* Сенин ысмыю ким?. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1990. – 3.
12. *Касымбеков Т.* Сынган кылыч. Тарыхый роман. 5 бас. – Бишкек.: Кыргызстан, 1998. – 61.
13. *Карасаев Х.* Накыл сөздөр. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1982. – 236.
14. *Мурзакметов А.К.* Кыргыз ырым-жырымдары. – Ош., 2005. – 5-8.
15. Народы Средней Азии и Казахстана. 1. – М., 1962. – 323.
16. *Потапов Л.П.* Волк старинных народных поверьях и приметах узбеков. / Краткое сообщение ИЭ АН СССР. Вып. XXX. – М., 1958. – 139.
17. *Сарыпбеков Р.* Манас эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. – Фрунзе.: Илим, 1987. – 110.
18. *Сурхаско Ю.Ю.* Семейные обряды и верования корел. – Л. : Наука, 1985. – 20.
19. *Снесарев Г.П.* Реликты домусулманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 318.
20. Системы личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1989. – 23.
21. *Шаниязов Ш. К.* Этническая история узбекского народа. – Ташкент.: Фан, 1974. – 123.
22. *Шаханова Н.* Мир традиционной культуры казахов. (Этнографический очерк). – Алма-Ата.: Казакстан, 1998. – 29.
23. Этнографическое изучение узбекского сельского населения. Отв. ред: Г.П. Василева., Б.Х. Кармышева. - М.: Наука, 1969. - 194-195.
24. Этнография каракалпаков XIX – начало XX века. (Мат. и исследование). – Ташкент.: Фан, 1980. – 136.
25. АТМ: №3. 2005 ж., №4. 2007 ж., №5. 2009 ж.